

ERNESTA MOLOTOKIENĖ

Klaipėdos universitetas

JÜRGEN HABERMAS: KOMUNIKACIJOS (NE)GALIMYBĖ MEDIJUOTOJE VISUOMENĖJE

Jürgen Habermas: (Non)Possibility of Communication
in Mediated Society

SUMMARY

The article deals with Jürgen Habermas's philosophical conception of the mediated society and its theoretical and practical assumptions of communication. The article contains the following question: is communication possible in the public space if the mediated society is understood as the public space in which the interactions of participants take place not directly but through mass media? The article tries to show that mass media creates the formal conditions of communication which cannot be realized in practice. The article argues that mass media multiplies the possibilities of communication which are independent from the space-time dimension in the public space. In the public space is maintained the principle of understanding and of linguistic consensus. It is perceived that the interactions in the public space are hierarchized because here the principle of intersubjectivity is not working. The governance-media (money and power) influence mass media. So interactions are coordinated with the principle of power. In the article it is argued that the linguistic consensus is not possible practically because in the public space private interests dominate.

SANTRAUKA

Straipsnyje analizuojama Jürgeno Habermaso medijuotos visuomenės samprata ir teorinės bei praktinės komunikacijos prielaidos. Keliamas probleminis klausimas: jeigu medijuota visuomenė suprantama kaip viešybė, formuojama *mass media*, ar galima komunikacija *mass media* formuojamoje viešybėje, jeigu dalyvių interakcijos vyksta ne tiesiogiai, o tarpininkaujant *mass media*? Įrodoma tezė, kad *mass media* sukuria formalias sąlygas komunikacijai, kurios praktiškai negali būti išpildomos. Argumentuojama, kad *mass media* multiplikuoja komunikacijos galimybes nuo erdvėlaikio nepriklausomoje viešybėje, kurioje išlaikomas supratimo kaip veiksmų koordinavimo ir kalbinio konsensuso sudarymo principas. Įrodoma,

RAKTAŽODŽIAI: Jürgen Habermas, komunikacija, medijuota visuomenė, interakcijos, viešybė.

KEY WORDS: Jürgen Habermas, communication, mediated society, interactions, public space.

kad interakcijos hierarchizuojamos, nes *mass media* formuojamoje viešybėje neveikia intersubjektyvumo principas. Valdymo medijos (pinigai ir galia) veikia *mass media*, todėl interakcijos viešybėje koordinuojamos galios principu. Įrodoma, kad praktiškai kalbinis konsensusas negalimas, nes viešybėje dominuoja privatus interesai.

ĮVADAS

Medijuota visuomenė¹ nėra viena-reikšmiškai aiškus terminas dėl juo žymimo objekto sudėtingumo. Dabartinėse skirtingų autorių publikacijose, skirtose medijuotos visuomenės tyrimams, išskiria pozicijas ir dėl objekto apibrėžimo, ir dėl tyrimo galimybių, o tai sukuria savotišką „legitimacijos krizę“. Paskutinės Jürgeno Habermaso publikacijos tam tikrais aspektais priartėja prie problemų to, kas vadinama medijuota visuomene, formulavimo ir sprendimo. Viena pagrindinių problemų, kurią fiksuoja Habermasas ir kuri detalai analizuojama šiame straipsnyje, formuluojama kaip komunikacijos, tenkinančios orientuotos į konsensuso siekimą idealios kalbinės situacijos sąlygas, problema. Medijuotos visuomenės samprata Habermasui neatsiejama nuo *mass media*², kurios formuoja viešybę. Šiame straipsnyje *mass media* analizuojamos, remiantis Habermaso komunikacijos medijų teorija, ir siekiama detalai iširti, koku būdu *mass media*

formuojama viešybė gali būti suprantama kaip medijuota visuomenė, kurioje (ne)galima komunikacija. Medijuotą visuomenę tiriant kaip komunikacijos (ne)galimybę, problema suaktualinama, išskiriant dviem pozicijoms, kurios dabartiniuose medijuotos visuomenės tyrimuose sudaro kontroversiją: viena vertus, *mass media* daro galimą komunikaciją, kita vertus, komunikacija transformuojama naudojant tam tikras technologijas.

Straipsnyje pirmiausia analizuojamos formalios medijuotos visuomenės komunikacijos sąlygos, atskirai ištiriant komunikacijos galimybes nuo erdvėlaikio nepriklausomoje viešybėje supratimo kaip veiksmų koordinavimo viešybėje principo ir galimybes sudaryti kalbinio konsensuso principą. Analizuojamos praktinės komunikacijos negalimumo informacijos visuomenėje sąlygos atskirai aptariant interakcijų hierarchizacijos ir valdymo medijų įtakos *mass media* formuojamai viešybei aspektus.

FORMALIŲ KOMUNIKACIJOS SĄLYGŲ MEDIJUOTOJE VISUOMENĖJE PAGRINDIMAS

Mass media suformuota viešybė, kaip medijuotoje visuomenėje vykstančių interakcijų tinklas, nepaisant skirtingų medijų³ įtakų ir paveikumo viešybei būdu, išlieka priklausoma nuo formalių komunikacijos sąlygų. Internetas nėra specia-

liai išskiriamas kaip atskira medija tiriant formalias komunikacijos sąlygas medijuotoje visuomenėje. Šiame straipsnyje internetas suprantamas kaip viena iš medijų, kurios specifinis pobūdis pasireiškia tuo, kad tarpininkaujant šiai medijai, tan-

kėja interakcijų srautai. Michaelis Hengas ir Aldo de Mooras nurodo, kad „internetas suteikia technologinę terpę, sukurdamas kibernetinę erdvę su labai menkais finansiniais ir techniniais apribojimais žmonėms vystyti potencialiai netrukdomą diskusiją.“⁴ Interneto išskirtinumas iš kitų *mass media* apibrėžiamas minėtu aspektu, todėl dažniausiai, vartojant sąvoką *mass media*, būtent internetui suteikiama išskirtinė reikšmė, nors tai, kaip jau nurodyta anksčiau, nėra tikslu.

Kadangi *mass media* suformuotoje viešybėje formaliai galioja komunikacijos taisyklės, taip pat, anot Habermaso, „bet koku atveju kalba tarnauja medijoms kaip modelis“⁵, esama pagrindo *mass media* suformuotą viešybę tirti analogiškai idealios kalbinės situacijos suformuotai viešybei, orientuotai į kalbinio konsensuso paiešką ivykdydant racionalios komunikacijos sąlygas. Kadangi kalba yra medija, kuri gali būti traktuojama analogiškai *mass media* tuo būdu, kad yra garantuojamas konsensuso siekimas kaip pagrindinis viešybėje vykstančių interakcijų tikslas, konsensuso siekimo sąlygos *mass media* turėtų būti analogiškos kalbos medijai. Toliau detalai analizuosime formalias komunikacijos sąlygas, kurios sudaromos medijuotoje visuomenėje viešybę formuojant *mass media*.

Viena iš formalių komunikacijos medijuotoje visuomenėje sąlygų suprantama kaip komunikacijos galimybių multiplikavimas nuo erdvėlaikio nepriklausomoje viešybėje. Argumentuojama, remiantis Habermaso veikalu *Moralinė sąmonė ir komunikaciniai veiksmai*⁶, kad *mass media* suformuota viešybė suprantama kaip komunikacijos sistema, kurio-

je galioja formalios taisyklės: atviras priėjimas, savanoriškas dalyvavimas, institucinių taisyklių laikymasis, racionalios argumentacijos laisvė; *mass media* disponuoja daugiadalykiniais pranešimų kontekstais: kuo daugiau ir įvairesnių kontekstų, tuo daugiau ir įvairesnių galimų interakcijų. Antroji formali komunikacijos sąlyga, kurią sukuria *mass media*, apibrėžiama kaip supratimo kaip veiksmo koordinavimo viešybėje principo išlaikymas. Akcentuojama, kad kalbinis supratimas kaip veiksmo koordinavimo mechanizmas susieja dalyvių interakcijas viešybėje; *mass media* išlieka priklausomos nuo kalbinio supratimo; dalyviai viešybėje dalyvauja išsaugodami bent vieną santykio su pasauliu (socialiniu, objektyviu arba subjektyviu) būdą ir argumentuodami savo interakcijų pretenzijas (atitinkamai pagal santykio su pasauliu būdą: teisingumo, tiesos, teisėtumo), o tai sudaro formalią kalbinio supratimo sąlygą; *mass media* sukuria techninį kalbos pastiprinimą; jeigu išlaikomas bent vienas santykio su realiu pasauliu būdas, vadinasi, *mass media* nėra visiškai atsietos nuo *Lebenswelt'o*, kuris sudaro supratimo procesų kontekstą (sąvoka *Lebenswelt* suprantama kaip kultūrinių tradicijų, institucinės tvarkos ir kompetencijų visuma; *Lebenswelt'o* funkcija – garantuoti kultūrinę reprodukciją ir socialinę integraciją). Trečioji formali komunikacijos sąlyga, kurią sukuria *mass media*, įvardijama kaip kalbinio konsenso sudarymo principo išlaikymas. Pabrėžiama, kad *mass media* specifikuoja kalbinio konsensuso sudarymo procesą, kuris išlieka priklausomas nuo *Lebenswelt'o* konteksto; *mass media* sufor-

muotoje viešybėje dalyviai gali laisvai ir tiesiogiai (*on-line*) įsitraukti į viešą diskursą kaip formaliai lygūs komunikacijos

dalyviai; interakcijų dalyviai formaliai išlaiko gebėjimus racionaliai argumentuoti užimti „Taip/Ne“ poziciją.

KOMUNIKACIJOS GALIMYBĖS NUO ERDVĖLAIKIO NEPRIKLAUSOMOJE VIEŠYBĖJE

Mass media formuojama viešybė, skirtingai nuo kalbos medijos formuojamos viešybės, neturi tiesioginio santykio su *Lebenswelt'u* kaip interakcijas socializacijos, kultūrinę reprodukciją ir nesuproblemintą žinojimą teikiančiu pagrindu. Kadangi *mass media* formuojama viešybė yra analogiška kalbos medijos formuojamai viešybei dėl formalių komunikacijos sąlygų, kurios vienodai galioja komunikacijos dalyviams, bet, skirtingai nuo kalbos medijos formuojamos viešybės, *mass media* kuriama viešybė neturi pagrindo *Lebenswelt'e*, kyla prieštaravimas: ar tokiu atveju apskritai toliau galima plėtoti analogiją tarp kalbos medijos ir *mass media*, siekiant ištirti komunikacijos (ne)galimybę medijuotoje visuomenėje. Kita vertus, reikia turėti galvoje faktą, kad tiriamos formalios komunikacijos sąlygos *mass media* formuojamoje viešybėje. Vadinasi, kad mūsų tyrimas būtų sėkmingas, pakanka įrodyti analogiją tarp kalbinės medijos bei *mass media* formuojamos viešybės, kurios praktiškai nėra bendramatės. Habermasas nurodo, kad „masinės komunikacijos medijos lieka priklausomos nuo kalbinio supratimo. Jos sukuria techninį kalbinės komunikacijos pastiprinimą, kuris, įveikdamas erdvines ir laikines distancijas, multiplikuoja komunikacijos galimybes, veiksmų orientacijų neatskiriant nuo gyvenamo pasaulio kontekstų apskritai.“⁷ Vadinasi,

mass media formuojama viešybė nėra visiškai atsieta nuo *Lebenswelt'o* kaip komunikacijos pagrindo. Nors *mass media* formuojama viešybė nėra tapati kalbos medijos formuojamai viešybei, kadangi internetas, spauda, TV, radijas sutankina interakcijų tinklą, vadinasi, išplečia viešybės ribas, bet kita vertus, dalyviai, atlikdami komunikatyvius veiksmus (interakcijas) viešybėje, turi laikytis tam tikrų argumentacijos taisyklių, nes tik tokiu atveju interakcijoms garantuojamas intersubjektyvumas. Markas Posteris, kritikuodamas Habermaso pastangą *mass media* formuojamą viešybę traktuoti analogiškai kalbos medijos formuojamai viešybei, teigia, jog „Habermasui viešybė yra homogeniška erdvė kūniškų subjektų simetriniuose santykiuose, vykstant sutarimui per argumentų kritiką ir pristatymą pagrįstų tvirtinimų, <...> šis modelis yra sistemiškai paneigtas elektroninės politikos arenose.“⁸ Posteris toliau neplėtoja polemikos, pavyzdžiui, koku būdu kalbos medijos formuojama viešybė yra „paneigiama“ *mass media* suformuotos viešybės. Svarbus Posterio kritikos momentas tas, kad kalbos medijos formuojama viešybė apibūdinama kaip homogeniška erdvė, numanomai darant prielaidą, kad viešybės homogeniškumą konstituoja *Lebenswelt'as*. Vis dėlto Posterio kritika neturi stipraus argumentacinio pagrindo, kadangi nėra aišku, koku

būdu *mass media* formuojamoje viešybėje „paneigiamas“ *Lebenswelt’as* kaip viešybės homogeniškumą ir dalyvių interakcijų simetriją laiduojantis pagrindas. *Mass media* formuojama viešybė išlaiko sąsają su *Lebenswelt’u*, nes, anot Habermaso: „*mass media* įgalina viešybių sudarymą, taigi yra atsakingos už tai, kad sutankėję komunikacijų tinklai išlaikytų santykį su kultūrine tradicija.“⁹ Taigi *mass media* formuojama viešybė, viena vertus, išlaiko sąsają su *Lebenswelt’u* kaip komunikacijos pagrindu ir netematizuoto žinojimo baze, kita vertus, pačios viešybės ribos tampa neapibrėžiamos, todėl kalbama apie *mass media* formuojamas viešybes. Tokiu atveju galima teigti, kad *mass media* formuojama viešybė formaliai išlaiko santykį su *Lebenswelt’u*, kuris savo ruožtu sudaro komunikacijos galimybes, kadangi dalyvių interakcijų pretenzijos į pripažinimą, santykyje su *Lebenswelt’u*, turi bendrą netematizuoto žinojimo pagrindą, kuris garantuoja diskurso intersubjektyvumą. Kita vertus, *mass media* formuojamoje viešybėje interakcijų tinklai yra tokie tankūs, kad jie nebegali būti analogiškai kalbos medijos formuojamos viešybės erdvei

ir laikui. Tai atskleidžia Habermaso pastaba apie *mass media* formuojamas *viešybes*, kurios nebeprisiklauso nuo homogeniškų erdvės ir laiko. Kaip tik todėl ir galimi interakcijų tinklų sutankėjimai, kurie išplečia komunikacijos galimybes, nes įtraukia neribotą skaičių *mass media* formuojamų viešybių ir jose vykstančių diskursų dalyvių. Theo Röhle, tirdamas *mass media* perspektyvas organizuojant viešybę, pabrėžia pozityvią interneto įtaką Habermaso komunikacijos medijų kontekste, internetui priskirdamas galimybes atnaujinti (pagyvinti) viešybę¹⁰. Vis dėlto *mass media* viešybė, formuojama analogiškai kalbos medijai, formaliai išlaikyti komunikacijos galimybę gali tik tuo atveju, jei interakcijų dalyviai komunuodami supranta vienas kitą. Kadangi erdvėlaikio apribojimų nebuvimas *mass media* formuojamoje viešybėje išplečia komunikacijos galimybę, tokiu būdu „pagyvindamas“ pačią viešybę, vis dėlto tokiu atveju tampa problemiška supratimo kaip veiksmo koordinavimo viešybėje galimybė. Nėra aišku, kokių būdu *mass media* formuojamoje viešybėje dalyvių interakcijos gali būti koordinuojamos.

KALBINIO KONSENSUSO SUDARYMO PRINCIPAS

Vienas iš kalbinės komunikacijos ribinių atvejų yra susidūrimas su konsensuso pagrindimo problema, apsiribojant vienpusiškai, bet logiškai nuosekliu kalbėjimu apie galimo konsensuso siekimo sąlygas. Vis dėlto kyla klausimas, jei diskurso dalyviai, racionaliai argumentuodami ir išpildydami visas būtinas diskursyvos procedūros sąlygas, galiausiai pasiektų konsensuą dėl tam tikrų mo-

ralinių normų, ką jie laimėtų? Habermaso deontologinė diskurso etikos teorija, kurioje pateikiamas kalbinės komunikacijos apskritai tyrimas, negali pasiūlyti jokio kito atsakymo, išskyrus „teisingumą“. Žinoma, galima klausti toliau, suvokiant, kad toks klausimas bus tik retorinis: o kas iš to pasiekto teisingumo, turint galvoje pirmiausia praktinę, o ne gryną formalią reikšmę? Habermasas

apskritai atsisako kalbėti apie galutinius diskurso etikos rezultatus, apsiribodamas procedūros aprašymu ir tokiu būdu jo koncepcija konstruojama „tarsi“ (*als ob*) principu. Kita vertus, priėmus principą „tarsi“, klausimas dėl konsensuso legitimacijos nenustoja svarbos. Ypač griežtai Habermaso deontologinę etinę poziciją kritikuojantis Kennethas A. Strike'as nurodo, kad toks diskurso etikos formulavimas apskritai yra netinkamas, kadangi procedūrų redukcija į formalų teisingumą eliminuoja substanciškai skirtingas moralines pozicijas¹¹. Tokia kritika nėra visiškai adekvati Habermaso formuluojamai koncepcijai. Strike'as tikisi daugiau gauti iš ten, kur apskritai nieko nesiūlo. Kalbant apie „substanciškai skirtingų moralinių pozicijų eliminavimą“, prasilenkiama su Habermaso siūlomu formalizavimu. Habermasas aiškiai formuluoja, kad konvenciniame lygmenyje „diskursai priklauso nuo erdvėlaikio apribojimų“¹². Vadinasi, diskurso dalyviai, konvenciniame lygmenyje svarstydami moralinių normų legitimaciją, yra ribojami konkrečių erdvės ir laiko, kitaip sakant, „gyvenamo pasaulio“ konteksto (*Lebenswelt*). Taigi Habermasas remiasi komunikatyvaus veiksmo teorija, siekdamas diskurso etikai suteikti praktiškai galiojantį statusą. Tuomet anksčiau keltą konsensuso prasmės klausimą galime iškelti *Lebenswelt'o* kontekste: ar būtina diskursų priklausomybė nuo *Lebenswelt'o* garantuoja evaluacinių (gero gyvenimo) klausimų svarstymo galimybę? Visos kalbinės situacijos, anot Habermaso, turi savo ribas, kurios bet kada gali būti peržengtos. Tuo tarpu *Lebenswelt'as*, kuriam komunikacijos dalyviai priklauso,

yra visuomet esantis tokiu būdu, kad visuomet sudaro pagrindą tam tikrai kalbinei scenai¹³. Vadinasi, *Lebenswelt'as* yra horizontą sudarantis kontekstas supratimo procesams, kuriame atsispindi visas kultūrinis, visuomeninis ir asmeniškas žinojimas. *Lebenswelt'as* plačiąja prasme suprantamas kaip „per kultūrinę tradiciją ir socializaciją reguliuojantis ir socialiai integruojantis supratimas verčių ir normų“¹⁴. Tuomet galima grįžti prie mūsų klausimo: ar tas faktas, kad *Lebenswelt'as* teikia kultūrinę reprodukciją, o kiekvienas diskurso dalyvis konvenciniame lygmenyje yra priklausomas nuo *Lebenswelt'o*, nėra pakankamas pagrindas svarstyti evaluacinių klausimų kėlimo galimybę (juk *Lebenswelt'o* lygmenyje tradiciškai turi būti fiksuojami „gero gyvenimo“ ar „laimingo gyvenimo“ klausimai kaip netematizuotas žinojimas). Tačiau net būtina sąsaja su *Lebenswelt'u* nėra pakankama prielaida evaluaciniams klausimams, kadangi diskurso dalyviai neproblemiškai esantį *Lebenswelt'ą* kaip komunikacinį-kultūrinį foną neišvengiamai suproblemina (tematizuoja), jei turi pretenziją į konsensuso radimą. Vadinasi, evaluaciniai klausimai visų pirma yra nediskursyvūs, kadangi jie negali būti subendravardiklinami. Kiekvienas diskurso dalyvis, turintis teisę svarstyti moralinių normų legitimaciją, atitinkamai turi formalizuoti savo pranešimą, kad jis būtų suprantamas kitiems diskurso dalyviams, nes kitaip konsensusas nebus pasiektas. Axelis Wüsthube'as, kritikuodamas formalizavimo reikalavimus, kaip būtinas sąlygas, norint pasiekti konsensumą, teigia, kad „tiesa ir konsensusas galimi tik idealioje ribotoje srityje, bet

šios idealios sąlygos niekada negali būti pasiektos dėl žmonių nuomonių įvairovės¹⁵. Žinoma, Habermaso koncepciją ši kritika liečia tik iš dalies, nes Habermasas kalba, kaip jau buvo minėta, ne apie galutinius rezultatus, bet apie procedūrą „tarsi“. *Lebenswelt'as*, sudarantis pagrindą „žmonių nuomonių įvairovei“, vykstant etiniam diskursui, kitaip sakant, argumentuotam svarstymui dėl moralinių normų legitimacijos, visuomet lieka antrame plane. Tik tuo atveju, jei diskurso dalyvis sąmoningai kokią nors kontingentišką *Lebenswelt'o* fragmentą padarė tema, vadinasi, diskursyviu pranešimu, galima kalbėti apie tiesioginį (aktualių) *Lebenswelt'o* dalyvavimą etinia- me diskurse kaip vienos iš galimų temų. Habermasas nurodo, kad kiekvienu supratimo procesu tematizuojamas koks nors *Lebenswelt'o* fragmentas¹⁶. Ar tokiu atveju kalbinės komunikacijos dalyviai negalėtų, išpildydami visas racionalizacijos sąlygas, svarstyti evaluacinių klausimų legitimacijos? Strike'as išvelgia problemą tame, kad deontologinės (Habermaso – E. M.) etikos moralinis agentas perkeliamas į keblią situaciją: viena vertus, jis veikia kaip autonomiškas agentas, kita vertus, kaip „visuotinis“ agentas, todėl kalbėti apie „gero gyvenimo“ klausimą tampa problemiška; juk, viena vertus, „gero gyvenimo“ klausimas yra asmenišką, bet diskurso etikos kontekste jis turėtų būti padaromas kartu ir visuotinis. Tokiu atveju susiduriame su prieštaravimu, kurio Habermaso etika išspręsti negali¹⁷. Strike'as taip pat nurodo, kad diskurso etika, svarstydamą bet kokią moralinę normą, susiduria su tokiu prieštaravimu. Žinoma, susidaro įspūdis, kad Strike'o moralinių normų

samprata skiriasi nuo Habermaso. Habermasas aiškiai formuluoja: „normos yra socialiniai faktai“¹⁸, o ne kažkokios grynios duotybės. Todėl kiekvienas diskurso dalyvis, svarstydamas moralinių normų legitimaciją, daro tuos pačius refleksyvius judesius, lyg svarstyty bet koki socialinį faktą. Kita vertus, su Strike'u galima sutikti tik toje vietoje, kad „gero gyvenimo“ klausimas nėra socialinis faktas. Kitaip sakant, „gero gyvenimo“ klausimas dar netapęs socialiniu faktu, todėl yra nediskursyvus. Bet ir tokia išlyga labai abejotina, nes „gero gyvenimo“ klausimas, pagrindą turėdamas *Lebenswelt'e*, kaip ir visos kitos moralinės normos, lygiavertiškai su pastarosiomis apeliuoja į socialinio fakto statusą. Tik, skirtingai nuo moralinių normų, „gero gyvenimo“ klausimas vis dėlto negali „praeiti“ racionalių procedūrų, kad būtų galima šiuo klausimu pasiekti konsensą. Kodėl? Habermasas teigia, kad „moraliniai klausimai, kurie yra orientuoti į interesų suvisuotinimą, skiriami nuo evaluacinių klausimų, kurie duoti neproblemiškai kaip istoriškai konkreti gyvenimo forma vidujai gyvenamo pasaulio horizonto“¹⁹. Vadinasi, kaip jau buvo minėta, „gero gyvenimo“ klausimas negali būti suvisuotinamas dėl pernelyg didelės priklausomybės nuo konkretios gyvenimo kontingencijos, todėl jis praktiškai yra nediskursyvus, o kaip toks negali būti diskurso etikos objektu. Anot Habermaso, „jeigu mes praktinius klausimus kaip „gero gyvenimo“ klausimus apibrėžiame, tuomet etinis formalizmas yra „įpjaunamas“: pagrindinis universalizacijos principas funkcionuoja kaip peilis, kuris įpjauna tarp „gero“ ir „teisingo“, tarp evaluacinių ir griežtai

normatyvių išraiškų²⁰. Vadinasi, išlaikant diskurso etikos formalizmą, evaluacinių klausimų turi būti atsisakyta. Dabar nedetalizuosime pagrindinio universalizacijos principo (apie jį plačiau kalbėsime kitoje pastraipoje), bet iš to, kas buvo pasakyta, kyla, kad kalbinė komunikacija neišvengia apribojimų, siekdama išsaugoti formalias konsensuso siekimo sąlygas. Viešybė, formuojama kalbos medijos ir *mass media* formuojama viešybė kalbinio konsensuso siekimo atžvilgiu išlaiko tas pačias formalias sąlygas.

Kalbinė komunikacija, teikdama procedūras argumentuotiems diskursams, nukreiptiems į galimą konsensuso radimą, apibūdinama kaip formali, atskirus konkretaus gyvenimo atvejus arba apskritai eliminuojanti iš diskurso, arba nekreipianti į juos dėmesio, kitaip sakant, nesuprobleminanti. Pats Habermasas teigia, kad „diskurso etika atmeta bet kokias pretenzijas į empirinę evidenciją“²¹, tačiau tuo pačiu metu pabrėžia, kad „konvencijos tarnauja diskursų institucionalizavimui: esant empirinėms sąlygoms idealų turinį argumentacijos sąlygoms suteikti“²². Taigi, vienu ir tuo pačiu metu bandoma ir išlaikyti empiriškumą (kontingencija), ir kartu jį transcenduoti. Tokiu atveju iškyla kita kalbinės komunikacijos ribinė problema: koks yra santykis universalumo su gyvenimiška kontingencija? Ir kuo kalbinė komunikacija apsiriboja, atmesdama vieną kurį probleminio santykio narį? Habermasas formuluoja pagrindinį universalizacijos principą (U), kuris galioja kaip argumentacijos taisyklė: „kiekviena galiojanti norma turi atitikti sąlygą, jog visi suinteresuotieji galėtų pritarti rezultatams ir kitiems poveikiams, kurie kyla iš bendro

jos laikymosi, išpildant kiekvieno atskiro dalyvio interesus“²³. Vadinasi, kiekvienas diskurso etikos arba, plačiau prasme, kalbinės komunikacijos dalyvis, savo suproblemintą pranešimą turi universalizuoti, kitaip sakant, pagrįsti pagal bendrą argumentacijos taisyklę, kad jo pranešimas būtų akceptuotas kitų diskurso dalyvių. Žinoma, jeigu tam tikri kontingentiški gyvenimo atvejai negali būti universalizuojami, jie apskritai nepatenka į etinį diskursą. Habermasas nurodo, kad universalizacijos principas (U) turi būti atskirtas nuo: a) bet kokių turinio principų; b) taip pat nuo normatyvinio turinio argumentacijos sąlygų, kurios nepriklauso argumentacijos logikai; c) taip pat nuo (D) (diskurso etikos principo), kuris atitinka pagrindinį moralės teorijos vaizdinį, bet nepriklauso argumentacijos logikai²⁴. Iškeltai problemai svarbus būtent pastarasis atsiribojimas, nes (D) sąlygoja, kad normų pasirinkimas visuomet būtų pagrįstas praktiškai, kitaip sakant, šis principas išlaiko kontingenciją, kuri dar nėra universalizuota. Kadangi normos, kaip jau buvo sakyta, yra ne kas kita kaip socialiniai faktai, o socialumas negali būti universalizuotas, kitaip sakant, būti socialiu – nebūtinai reiškia gebėti diskurse taikyti universalizacijos principą, tuomet kyla klausimas, koku būdu socialinio gyvenimo kontingencija Habermaso diskurso etikos kontekste (plačiaja prasme – kalbinės komunikacijos kontekste) legiti muojama kaip universalus socialinis faktas? Žinoma, tik tuo atveju, kai kalbinės komunikacijos modelis laikomas paradigminiu ir universaliu bei priimtiniu visiems taisyklių laikytis gebantiems dalyviams. Neišreikštai universalizavus

socialinį gyvenimą, universalizuojami ir individai: juk savaime suprantama, kad žmonės yra skirtingi ir ne visi pajėgūs startuoti etiniame diskurse vienodai geromis sąlygomis, taip pat dalis apskritai neprileidžiama prie starto linijos. Christopheris McMahonas griežtai kritikuoja Habermaso universalizacijos principą dėl pernelyg vienpusiško, supaprastinto ir grubaus problemos išsprendimo. McMahonas nurodo, jog „principas (U) siekia suteikti socialinei dimensijai tradicinę monologinę universalizaciją <...> nepanašu, kad tie, kurie esant tokioms sąlygoms negali dalyvauti argumentacijoje, nuspręs, kad toks principas geriausiai tarnauja jų interesams“²⁵. Žinoma, McMahonas subtiliai ironizuoja, perfrazuodamas Habermaso teiginį, kad universalizacijos principas išreiškia visų dalyvių interesus²⁶. Kita vertus, McMahono pastebėjimas yra taiklus, nes universalizuojant dalyvių pranešimų pretenzijas, viena vertus, neišvengiamai prarandama kontingencija, o būtent ji yra moralumo resursas, kita vertus, prarandama didelė dalis diskurso dalyvių, kuriems toks universalizavimas yra arba nepriimtinas, arba jie neturi aukštų intelektualumo gebėjimų, kad galėtų palaikyti „idealiai“ vykstantį etinį diskursą. Habermasas formuluoja: „kad norma idealiai galiotų, vadinasi, ji turi turėti visų dalyvių pritarimą <...> kad norma galiotų faktiškai, vadinasi, pripažinimo pretenzija, su kuria ji iškyla, yra dalyvių pripažįstama ir jie intersubjektyviai pripažinimu pagrindžia normos socialinį pripažinimą“²⁷. Intersubjektyvus pripažinimas galimas tik tarp diskurso dalyvių, gebančių universalizuoti savo pretenzijas į pripažinimą, vadinasi, ir šiuo

atveju prarandama kontingencija. Habermasas nurodo, kad kiekvienas etinio diskurso dalyvis, pripažįstantis universalizacijos principą, turi skirti tris argumentacijų lygmenis: loginę sritį, dialektinę sritį ir retorinę sritį²⁸. Tuo Habermasas nori parodyti, kad beveik neįmanoma, jog kalbėti gebantys asmenys negalėtų išpildyti šioms trimis išskirtoms sritims priklausančių sąlygų. Konkrečiau, loginei sričiai priklauso taisyklės: a) joks kalbėtojas neturi teisės sau prieštarauti; b) kiekvienas kalbėtojas, kuris predikatą F objektui a priskiria, turi būti pasirengęs F kiekvienam kitam objektui, kuris yra lygus a, priskirti; c) skirtingi kalbėtojai neturi teisės tą pačią išraišką vartoti su skirtingomis reikšmėmis²⁹. Tokia universalizacijos schema eliminuoja bet kokią kontingenciją, kad loginės srities taisyklės būtų nepriekaištingai korektiškos. Habermasas išplečia šias taisykles, padarydamas bendromis diskurso etikos „maksimomis“: a) kiekvienas kalbėti ir veikti pajėgus subjektas turi teisę dalyvauti diskurse; b) užtikrinama visų dalyvių lygios galimybės argumentuoti savo pranešimus ir kai kuriems argumentuotiems pranešimams suteikti galiojimą³⁰. Vadinasi, užtikrinama lygi teisė dalyvauti etiniame diskurse (kalbinėje komunikacijoje) ir teisė į vienodas galimybes argumentuojant. Šios universalios „maksimos“ galioja tik tuo atveju, jeigu dalyviai yra priėmę loginės srities taisykles ir universalizacijos principą. Bet tokiu atveju universalizacijos problema neišsprendžiama: net ir esant palankiausioms sąlygoms, eliminuojant kontingenciją, universalus etinis diskursas bus formalus, kitaip sakant, tuščias. Habermasas tam neprieštarauja:

„aš bandžiau argumentacijos sąlygas kaip idealios kalbėjimo situacijos nustatymus aprašyti“³¹. Kita vertus, reikia turėti galvoje, kad diskurso dalyviai nėra abstraktūs „universumai“ ar idealūs argumentuotojai; to neteigia ir Habermasas, priešingai: „visi dalyviai priklauso <...> tam pačiam socialiniam pasauliui“³². Nepaisant to, norėdami dalyvauti etiniajame diskurse, dalyviai turi transcenduoti savo socialinio pasaulio kontingenciją. Pietas Strydomas kritikuoja Habermasą už nenuoseklumą: viena vertus, Habermasas teigia, kad konvenciniame lygmenyje dalyvių palaikomo etinio diskurso pagrindą sudaro socialinio pasaulio kontingencija, kita vertus, tuo pačiu metu ji turi būti minimalizuojama, norint užtikrinti loginę universalizaciją³³. Kadangi Habermaso kalbinės komunikacijos tikslas, kaip jau buvo sakyta, nėra galutinių atsakymų radimas, bet procedūros, vedančios į konsensą, nurodymas, tai nuosekliai neprieštaringa, kad diskurso dalyviai argumentuoja „tarsi“ jie tai sugebėtų ar „tarsi“ apskritai būtų galimas idealus etinis diskursas kaip ir ideali kalbinė situacija. Situacija „tarsi“ leidžia išvengti ribinių problemų radikalumo, jas sušvelninant. Bet iš to, kas buvo pasakyta, aišku, kad kalbinė komunikacija, orientuodamasi į konsensą, susiduria su universalizacijos ir kontingencijos problema, ribiniu atveju pasirinkdama universalizaciją, kontingenciją minimalizuodama iki beveik nepastebimos ribos.

Habermaso kalbinės komunikacijos situacija formuluojama iš trečiojo asmens perspektyvos kaip nešališka, objektyvi, universali koncepcija. Toks formalus modelis ar teorijos kūrimo stilistika būdinga ir turiniui. Viena iš kertinių Haber-

maso kalbinės komunikacijos sąvokų yra intersubjektyvumas kaip idealų kalbinį projektą palaikantis pagrindas. Kita vertus, kalbinės komunikacijos „statymas“ ant intersubjektyvaus pagrindo ir refleksyvaus individualumo ignoravimas sudaro ribinį atvejį, kada pasirenkamas vienas kraštutinumas. Habermasas nekalba apie galimą atskiro individo refleksiją, svarstant moralines normas, nes toks variantas būtų „privačios kalbos“ momentas kaip monologinės (kantiškos) etikos pavyzdys, tuo tarpu Habermaso etika (kaip kalbinė komunikacija apskritai) yra dialoginė. Šioje vietoje iškyla du prieštaravimai: koku būdu intersubjektyvumas gali būti dialoginis? Taip pat: kaip galimas intersubjektyvumas, iš pradžių nelegitimavus Ego? Strydomas, kritikuodamas Habermaso diskurso etikos projektą, formuluoja: „Habermasas intersubjektyvumą reprezentuoja dialogiškai, kas negali būti niekaip apibrėžiama“³⁴. Strydomo kritika taikli, nes nuosekliai laikantis pretenzijos į intersubjektyvumą, pastarąjį derėtų reprezentuoti ne dialogiškai, bet polilogiškai. Tuo tarpu Habermasas, kalbėdamas apie diskurso etikos legitimaciją intersubjektyvume, patį diskursą suvokia kaip dialogą, o tokia pozicija nėra nuosekli. Kitas minėtas prieštaravimas regimas intersubjektyvumą laikant pirmesniu už individualumą arba už Ego legitimaciją. Kiekvienas etinis diskursas (kalbinė komunikacija) sėkmingas gali būti tik tuo atveju, jei jo dalyviai, argumentuodami savo pozicijas ir išpildydami pagrindinį universalizacijos principą, pasiekia konsensą (arba bent jau būna arti to) dėl tam tikrų dalykų. Bet iš to, kas pasakyta, neaišku, kokia kiekvieno atskiro dalyvio

pozicija, kaip konkrečiai yra išpildomos jo kaip dalyvio galios dalyvauti kalbinėje komunikacijoje etc. Habermaso kalbinės komunikacijos procedūrinis turinys teikia procedūrą ir intersubjektyvumo atvejū: kol dalyviai nepatenka į diskursą, tol jie nėra dalyviai, o kai patenka, praranda individualumą dėl intersubjektyvumo. Žinoma, tai nėra pakankamas atsakymas į klausimą: kokiū būdu intersubjektyvumas yra dominuojantis individualumo atžvilgiu? Habermasas nurodo, kad trečio asmens įvedimas į diskursą turi objektyvuojančią prasmę³⁵. Vadinasi, etiniame diskurse (kalbinėje komunikacijoje), kuriame visi turi lygias teises į savo pretenzijų pripažinimą argumentuojant, atsiranda arbitras, kuriam negalioja tokios pačios teisės, kaip kitiems diskurso dalyviams? Habermasas, žinoma, šito neteigia, nes trečio asmens perspektyvos įvedimas pirmiausia suprastinas ne tiesiogiai, o performatyviai, kitaip sakant, kalboje kiekvienas diskurso dalyvis gali užimti tris pozicijas: *aš, tu, jis/ji* ir darydamas pranešimą varijuoti tarp šių pozicijų, kad būtų greičiau pasiektas supratimas. Bet šis performatyvus žaidimas galimas tik intersubjektiniame lygmenyje, kuris nėra vienareikšmiškai aiškus. Kaip individas kaip asmenybė diskurse gali (jei apskritai gali) eliminuoti dalį savasties, kad taptų „subendravardiklintas“ individas, pasirengęs dalyvauti procedūroje, kuri gal net ir neveda į konsensuą? Habermasas tokių klausimų nekelia. Jis pateikia diskurso dalyvių dalyvavimo schemą: dalyviai turi turėti santykį su objektyviu, socialiniu ir subjektyviu pasauliu; kiekvieno dalyvio daromas pranešimas, turintis pripažini-

mo pretenziją (*Geltungsanspruch*), santyki audamas su objektyviu pasauliu, išreiškia objektyvią tiesą, su socialiniu – normatyvų teisingumą, o su subjektyviu – tikrumą (teisėtumą) (*Wahrhaftigkeit*); kiekvienas dalyvis, išklauses kito dalyvio pranešimą, turi teisę užimti Taip/Ne poziciją³⁶. Tokiu būdu Habermasas siekia lygybės intersubjektiniame lygmenyje. Bet ar intersubjektyvumas ir argumentacijos taisyklių laikymasis garantuoja diskurso dalyvių lygybę? Strike'as siūlo tokį mintinį eksperimentą: „įsivaizduokime imperatorių su filosofu-vergu. Galbūt imperatorius yra išpainiojęs į performatyvų prieštaravimą, kai jis tyli, o vergas kalba, gal jam nepatinka jo argumentai. Galbūt išpareigojimas argumentuotam diskursui imperatorių skatina siekti geriausio argumento ir neleisti rezultatui priklausyti nuo galios. Filosofas ir imperatorius turi lygias pozicijas kaip diskurso dalyviai. Bet ar filosofas-vergas ir imperatorius turi lygias pozicijas, užbaigiant diskursą?“³⁷ Strike'as metaforiškai išryškina faktą, kad Habermaso kalbinės komunikacijos kontekste negarantuojama faktinė dalyvių lygybė į argumentuotas išvadas. Kita vertus, Habermaso kalbinės komunikacijos projektas, kaip jau buvo sakyta, neorientuotas į išvadų teikimą, o tik į procedūrą, kaip išvadas galima būtų gauti. Vis dėlto, ignoruojant individualumą arba jį laikant intersubjektyvumo priedu, praktinė diskurso pusė lieka nepagrįsta. Būtent šiuo aspektu kritiką vysto Berndas Carstenas Stahlas, teigdamas, kad diskursui pritaikius intersubjektyvų matmenį, racionalumo ekspresija užgožia bet kokias istorines-kultūrinės duotis³⁸.

Diskursas negali legitimuoti interubjektyvumo, nes pati ši kategorija yra legitimaciją teikiantis pagrindas. Habermasas teigia, kad „tik tokios normos gali būti galiojančios, kurios išreiškia bendrąją valią“³⁹. Taigi etinis diskursas (kalbinė komunikacija), kuriame svarstomas moralinių normų pagrindimas sėkmingas tik tuo atveju, jeigu normos yra pripažįsta-

mos intersubjektyviai. Individualumo ignoravimas tokiu atveju yra prieštaringas, nes be refleksyvaus individualumo pripažinimo neįmanoma pagrįsti intersubjektyvumo, vadinasi, atitinkamai ir etinio diskurso (kalbinės komunikacijos). Habermasas prieštaravimo šioje vietoje neįžvelgia, atmesdamas bet kokias pretenzijas į individualumą.

KOMUNIKACIJOS NEGALIMUMO MEDIJUOTOJE VISUOMENĖJE PAGRINDIMAS

Analizuojant formalių komunikacijos sąlygų medijuotoje visuomenėje galimybę, buvo daroma prielaida, kad *mass media* formuojama viešybė yra analogiška kalbos medijos formuojamai viešybei, kadangi bet kokios medijos funkcionavimo paradigminis modelis yra kalba. Buvo įrodyta, kad komunikacijos tikslas yra orientuotas į konsensuso siekimą, kuris yra būtinas tikslas ir *mass media* formuojamoje viešybėje vykstančioms interakcijoms. Kita vertus, buvo akcentuojama, kad komunikacija medijuotoje visuomenėje galima tik tuo atveju, jei diskursų dalyviai pripažįsta idealios kalbinės situacijos taisyklės paradigminėmis ir, išpildydami būtinas sąlygas, sutinka dalyvauti diskursuose, orientuotuose į konsensuso siekimą. Tiriant praktinės komunikacijos medijuotoje visuomenėje sąlygas, atsižvelgiama į „nukalbintų“ (*entsprachlichen*) valdymo medijų (*Steuerungsmedien*) įtaką *mass media* formuojamai viešybei. Kadangi valdymo medijos (pinigai ir galia) yra „nukalbintos“, kalbos medijos ir *mass media* formuojamos viešybės paralelė nebeturi prasmės, analizuojant praktines komunikacijos sąlygas. Haber-

masas nurodo, kad „perorganizavimas veiksmo koordinacijos nuo kalbos prie valdymo medijų reiškia atskyrimą interakcijos nuo gyvenamo pasaulio kontekstų“⁴⁰. Vadinasi, valdymo medijoms darant įtaką *mass media*, komunikacija medijuotoje visuomenėje tampa praktiškai negalima? Viena iš komunikacijos negalimybės sąlygų įvardijama kaip interakcijų hierarchizacija. Interakcijos hierarchizuojamos, nes *mass media* suformuotoje viešybėje neveikia intersubjektyvumo principas: *mass media* suformuota viešybė valdoma *mass media* sektoriuje dirbančių profesionalų, kurie atrenka ir apdoroja informaciją; *mass media* kanalizuoja komunikacijos sroves centralizuotame tinkle: interakcijos vyksta iš centro į periferiją arba atvirkščiai; *mass media* eliminuoja dalyvių *face-to-face* interakcijas, blokuoja atsakomąjį ryšį, todėl intersubjektyvus konsensusas negalimas; interakcijos vyksta asimetriškai (hierarchiškai) dėl strateginių įtakų, kurios blokuoja kalbinio konsensuso galimybę. Antroji komunikacijos negalimybės informacijos visuomenėje sąlyga suprantama kaip valdymo medijų įtaka *mass media* formuo-

jamai viešybei. Valdymo medijos (pinigai ir galia) strategiškai veikia *mass media*, todėl interakcijos viešybėje koordinuojamos galios principu (ekonominė, politinė galia): valdymo medijos (*Steuerungsmedien*) yra nukalbintos (*entsprachlichten*), jos pakeičia kalbą kaip veiksmo koordinavimo mechanizmą ir kolonizuoja *Lebenswelt'q*. Valdymo medijos eliminuoja kalbinį konsensuso sudarymo procesą ir per *mass media* strategiškai struktūruoja viešybę: politinė ir ekonominė galia naudojamos veikiant dalyvius. Trečioji komunikacijos negalimybės medijuotoje visuomenėje sąlyga suprantama kaip privačių interesų dominavimas. Kalbinis konsensusas negalimas, nes viešybėje dominuoja privatūs interesai, todėl vie-

šąjį diskursą formuoja lobistai, advokatai, ekspertai, verslininkai, intelektualai, atstovaujantys privačiam ar grupiniam interesui. Taip pat *mass media* sektoriuje dirbantys profesionalai atstovauja privačiam ar grupiniam interesui atrinkdami, apdorodami ir pateikdami informaciją, taikydami profesionalias technikas. Svarbus faktorius tas, kad viešybę kolonizuoja rinka (ekonominė galia), todėl dabartinėje medijuotoje visuomenėje viešybė priklauso tiems, kurie įgijo reikšmingumo save reklamuodami. Kadangi viešybė formuojama privačiais interesais ir pavaldi valdymo medijoms, kalbinis konsensusas negalimas iš principo, nes viešybę formuoti gali tik specialios interesų grupės.

IŠVADOS

1. Jürgeno Habermaso medijuota visuomenė suprantama kaip *mass media* formuojama viešybė, kurioje formalios komunikacijos sąlygos išlieka veiksmingos, jeigu interakcijų dalyviai turi bent vieną santykio su trimis pasauliais (socialiniu, objektyviu arba subjektyviu) būdą, kas garantuoja dalyvių savitarpio supratimą.

2. Kadangi *mass media* formuojamoje viešybėje dominuoja valdymo medijų veikiami interesai, o interakcijos hierarchizuojamos galios principu, formalios kalbos medijos formuojamos viešybės sąlygos praktiškai negali būti išpildomos, nes valdymo medijos pakeičia kalbą kaip interakcijų koordinavimo viešybės mechanizmą.

3. Jürgenas Habermasas kalba apie skirtingas viešybes, kurias formuoja *mass*

media. Nors jis viešybių atskirai nespecifikuoja, išlieka galimybė, kad ne visoms viešybėms valdymo medijos daro vienodą įtaką, vadinasi, komunikacija tam tikrose viešybėse galėtų būti praktiškai galima, jei tos viešybės išlaikytų savotišką nepriklausomybę nuo valdymo medijų.

4. Kadangi kalbos medijos formuojama viešybė formaliai yra analogiška *mass media* formuojamai viešybei, *mass media* sektoriuje dirbantys profesionalai, turintys galią kontroliuoti interakcijas, formaliai privalo laikytis kalbinio modelio taisyklių, kad jų veiksmai galėtų būti akceptuojami kitų dalyvių. Medijuotoje visuomenėje komunikacija galima ir formaliai, ir praktiškai, nes be išimties visi *mass media* formuojamos viešybės dalyviai privalo laikytis bendrų idealizuotos kalbinės situacijos taisyklių.

Literatūra ir nuorodos

- 1 Jürgen Habermas. Political communication in media society – Does democracy still enjoy an epistemic dimension? The impact of normative theory on empirical research. Speech to the International Communication Association (ICA). – Germany: Dresden, June 20: 2006. Prieiga per internetą: http://www.icaahdq.org/Speech_by_Habermas.html (žr.: 2012 11 07). Habermasas medijuotai visuomenei apibrėžti vartoja „*media society*“ terminą (ten pat, p. 18). Tikslus vertimas į lietuvių kalbą turėtų būti „medijų visuomenė“ arba, prasminiu požiūriu geresnis, „informacijos visuomenė“. Tačiau lietuviškas sąvokos „*media*“ vertimas kaip „*informacija*“ nėra tikslus, nes „*media*“ bendraja prasme suvokiama kaip „*tarpininkas*“, todėl pažodinis „*media society*“ vertimas turėtų būti „*tarpininkaujanti visuomenė*“. Kadangi iš konteksto aišku, jog kalbama apie elektronines-skaitmenines komunikacijos technologijas, kurioms tarpininkaujant vyksta interakcijos, formuojant kokybiškai/kiekybiškai kitokias bendrabūvio visuomenėje formas, pasilieka prie „*medijuotos visuomenės*“ termino, kuris, regis pamažu prigijo Lietuvos medijų teoretikų tekstuose (Vytautas Michelkevičius, Tomas Sodeika vartoja sąvokas „*medijuota visuomenė*“), turint galvoje minėtą netikslumą.
- 2 *Mass media* Habermasas apibrėžia masinės komunikacijos priemones (internetas, TV, spauda, radijas), kurioms tarpininkaujant, vyksta interakcijos, kitaip sakant, formuojama viešybė.
- 3 Jürgen Habermas. *The Structural Transformation of the Public Sphere*. – Cambridge, Massachusetts: the MIT Press, 1994. Habermasas šiame veikle, taip pat straipsnyje „Political Communication in Media Society“ (p. 15) skiria pagrindines medijas, kurioms tarpininkaujant, formuojama viešybė: TV, spauda, radijas.
- 4 Michael S. H. Heng & Aldo De Moor. From Habermas's communicative theory to practice on the internet. *Information Systems Journal*. 2003: 13 (4), p. 331–352. Prieiga per internetą: <<http://www.blackwell-synergy.com/links/doi/10.1046%2Fj.1365-2575.2003.00144.x>> (žr.: 2012 12 20). Ten pat, p. 350.
- 5 Jürgen Habermas. *Theorie des kommunikativen Handelns*. Bd. 2. *Zur Kritik der funktionalistischen Vernunft*. – Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1999, p. 393.
- 6 Jürgen Habermas. *Moralbewusstsein und Kommunikatives Handeln*. – Suhrkamp, 1996.
- 7 Jürgen Habermas. *Theorie des kommunikativen Handelns*. Bd. 1. *Handlungsrationalität und gesellschaftliche Rationalisierung*. – Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1999, p. 497.
- 8 Mark Poster. *CyberDemocracy: Internet and the Public Sphere*. – University of California: Irvine, 1995. Prieiga per internetą: <http://www.hnet.uci.edu/mposter/writings/democ.html> (žiūrėta: 2012 11 07). Ten pat, p. 6.
- 9 Jürgen Habermas. *Theorie des kommunikativen Handelns*. Bd. 2. *Zur Kritik der funktionalistischen Vernunft*, p. 275.
- 10 Theo Röhle. Power, reason, closure: critical perspectives on new media theory, *New Media & Society*, 2005: 7(3), p. 403–422. Prieiga per internetą: <<http://nms.sagepub.com/cgi/content/abstract/7/3/403>> (žr.: 2012 12 20). Ten pat, 412.
- 11 Kenneth A. Strike *Discourse Ethics and Restructuring*. – Cornell University, 1994. Prieiga per internetą: http://www.ed.uiuc.edu/EPS/PES-Yearbook/94_docs/STRIKE.HTM (žiūrėta: 2012 11 07). Ten pat, p. 3.
- 12 Jürgen Habermas. *Moralbewusstsein und Kommunikatives Handeln*. – Suhrkamp, 1996. Ten pat, p. 102.
- 13 Jürgen Habermas. *Theorie des kommunikativen Handelns*. Bd. 2. *Zur Kritik der funktionalistischen Vernunft*. – Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1999. Ten pat, p. 188.
- 14 Jürgen Habermas. *Theorie des kommunikativen Handelns*. Bd. 1. *Handlungsrationalität und gesellschaftliche Rationalisierung*. – Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1999. Ten pat, p. 151.
- 15 Axel Wüsthube. *Rationalität und Hermeneutik: Diskursethik, Pragmatischer Idealismus, Philosophische Hermeneutik*. Würzburg: Königshausen & Neumann, 1998. Ten pat, 93.
- 16 Jürgen Habermas. *Theorie des kommunikativen Handelns*. Bd. 1. *Handlungsrationalität und gesellschaftliche Rationalisierung*. – Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1999. Ten pat, p. 150.
- 17 Kenneth A. Strike *Discourse Ethics and Restructuring*. – Cornell University, 1994. Prieiga per internetą: http://www.ed.uiuc.edu/EPS/PES-Yearbook/94_docs/STRIKE.HTM (žiūrėta: 2012 11 07). Ten pat, p. 4.

- ¹⁸ Jürgen Habermas. *Moralbewusstsein und Kommunikatives Handeln*. – Suhrkamp, 1996. Ten pat, p. 114.
- ¹⁹ Ten pat, p. 118.
- ²⁰ Ten pat, p. 113.
- ²¹ Ten pat, p. 185.
- ²² Ten pat, p. 102.
- ²³ Ten pat, p. 131.
- ²⁴ Ten pat, p. 103.
- ²⁵ Christopher McMahon *Discourse and Morality. Ethics*. 2000: 110 (3), pp. 514-536. Prieiga per internetą: <http://links.jstor.org/sici?sici=00141704%28200004%29110%3A3%3C514%3ADAM%3E2.0.CO%3B2-B> (žiūrėta: 2012 12 05). Ten pat, p. 516.
- ²⁶ Jürgen Habermas. *Moralbewusstsein und Kommunikatives Handeln*. – Suhrkamp, 1996. Ten pat, p. 132.
- ²⁷ Jürgen Habermas. *Theorie des kommunikativen Handelns*. Bd. 1. Handlungsrationalität und gesellschaftliche Rationalisierung. – Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1999. Ten pat, p. 133.
- ²⁸ Jürgen Habermas. *Moralbewusstsein und Kommunikatives Handeln*. – Suhrkamp, 1996. Ten pat, p. 97.
- ²⁹ Ten pat, p. 97.
- ³⁰ Ten pat, p. 99.
- ³¹ Ten pat, p. 98.
- ³² Ten pat, p. 151.
- ³³ Piet Strydom. *Intersubjectivity – interactionist or discursive? Reflections on Habermas' critique of Brandom*. – *Philosophy & Social Criticism*. 2006: 32 (2), pp. 155–172. Prieiga per internetą: <http://habermasians.blogspot.com/2006/11/intersubjectivity-interactionist-or.html> (žiūrėta: 2012 11 07). Ten pat, p. 156.
- ³⁴ Ten pat, p. 167.
- ³⁵ Jürgen Habermas. *Moralbewusstsein und Kommunikatives Handeln*. – Suhrkamp, 1996. Ten pat, p. 34.
- ³⁶ Ten pat, p. 147.
- ³⁷ Kenneth A. Strike *Discourse Ethics and Restructuring*. – Cornell University, 1994. Prieiga per internetą: http://www.ed.uiuc.edu/EPS/PES-Yearbook/94_docs/STRIKE.HTM (žiūrėta: 2012 11 07). Ten pat, p. 3.
- ³⁸ Bernd Carsten Stahl. *Whose Discourse? A Comparison of the Foucauldian and Habermasian concepts of discourse* / *Proceedings of the Tenth Americas Conference on Information Systems*. – New York, 2004. Prieiga per internetą: <http://habermasians.blogspot.com/2006/11/whose-discourse-comparison-of.html> (žiūrėta: 2012 11 07). Ten pat, p. 3.
- ³⁹ Jürgen Habermas. *Moralbewusstsein und Kommunikatives Handeln*. – Suhrkamp, 1996. Ten pat, p. 73.
- ⁴⁰ Jürgen Habermas. *Theorie des kommunikativen Handelns*. Bd. 2. *Zur Kritik der funktionalistischen Vernunft*. – Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1999. Ten pat, p. 273.